

رهنمودهایی برای نگارش "مرور نوشتارها و پیشینه پژوهش" در حوزه‌های علوم انسانی و اجتماعی

دکتر رحمت‌الله فتاحی - دکتر مه‌ری پریوخ*

چکیده

هر پژوهشی متکی به پژوهشها و آثار پیش از خود است. تهیه و تدوین "مرور نوشتارها و پیشینه پژوهش" یکی از مراحل مقدماتی و در عین حال مهم در انجام یک پژوهش علمی است که نیاز به مهارت خاص دارد. در این مقاله، ضمن برشمردن اهمیت و هدف "مرور نوشتارها"، رهنمودهای لازم برای نگارش مطلوب آن ارائه شده است، از جمله: مراحل انجام کار، شناسایی منابعی که لازم است بررسی و مرور شوند، چگونگی مطالعه آنها و یادداشت برداری از نکات مهم آنها، تدوین ساختار مناسب برای "مرور نوشتارها"، انتخاب رویکرد توصیفی، تحلیلی و یا انتقادی در شیوه نگارش، چگونگی نقل قول و استناد، و شیوه جمع‌بندی و استنتاج کلی از مطالعه آثار. در پایان نیز یک سیاهه واری برای ارزیابی "مرور نوشتارها" ارائه شده است.

مقدمه

مرور و بررسی نوشتارها (یعنی منابع مکتوب مانند آثار پژوهشی، تحلیلی، توصیفی و غیره) یکی از مقدمات اساسی و یکی از نخستین مراحل است که برای انجام بسیاری از پژوهشها، از جمله پایان‌نامه‌ها، طرح‌های تحقیقاتی و مقاله‌های پژوهشی ضرورت دارد. غالباً مشاهده می‌شود که پژوهشگران، بویژه دانشجویانی که در مرحله نوشتن پایان‌نامه هستند، پرسشهای بسیاری در زمینه شیوه تهیه و نگارش بخش مربوط به سابقه تحقیق یا به اصطلاح "مرور نوشته‌ها و پیشینه پژوهش" در ذهن دارند و در عین حال، از عهده انجام درست و کامل آن بر نمی‌آیند^۱. هدف این مقاله، پاسخ به چنین پرسشها و ارائه رهنمودهایی برای فهم جنبه‌های مختلف "مرور نوشته‌ها" و

* اعضاء هیئت علمی گروه آموزشی کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه فردوسی مشهد

۱- در اغلب کتابهای روش تحقیق یا هیچ مبحثی درباره تهیه پیشینه پژوهش وجود ندارد و یا به صورتی بسیار محدود به آن پرداخته شده است.

چگونگی تهیه و نگارش اصولی آن برای دانشجویان تحصیلات تکمیلی و اعضای هیأت علمی دانشگاه‌ها در حوزه‌های علوم انسانی / اجتماعی (با تأکید بر پژوهشهای کتابداری و اطلاع‌رسانی) است. بسیاری از دانشگاه‌های معتبر جهان دستنامه‌ها و رهنمودهایی برای تهیه پیشینه پژوهش و شیوه تهیه مقاله‌های پژوهشی برای دانشجویان خود تدوین و منتشر ساخته‌اند که اکنون به شکل الکترونیکی در سایت اینترنتی آنها قابل دسترس است.^۱

۱- هدفها و اهمیت نگارش مرور نوشتارها و پیشینه پژوهش

هدف کلی از تهیه و نگارش "مرور نوشتارها و پیشینه پژوهش" آن است که مشخص شود چه کارهایی در زمینه مورد نظر پژوهشگر به انجام رسیده و منتشر شده است و چه نکته‌هایی به تحقیق بیشتر نیاز دارد. این کار خود مقاصد دیگری را نیز دنبال می‌کند: پژوهشگر در ابتدا باید نسبت به همه آثاری که در زمینه مورد پژوهش وی در دسترس است احاطه یابد و اطمینان حاصل کند که کار وی تکراری نیست و یا حداقل در یک یا چند جنبه با آثار دیگر تفاوت دارد. او با نگارش مرور پیشینه پژوهش باید نشان دهد که تا حد امکان همه آثار و پژوهشهای انجام شده تا زمان انجام پژوهش خود را مورد توجه قرار داده و کارش نه تنها با توجه به نتایج آن آثار می‌باشد بلکه جدیدتر از آنهاست. او در جریان انجام این کار باید مشخص سازد که پژوهشهای دیگر چه هدف‌هایی را دنبال کرده‌اند، از چه روش‌هایی برای تحقیق و از چه ابزارهایی برای گردآوری داده‌ها استفاده کرده‌اند؟ یافته‌های آنها چه بوده و به چه نتایجی رسیده‌اند؟ در مجموع، پژوهشگر باید مشخص سازد که تحولات نظری و کاربردی حوزه یا موضوع مورد نظر وی تا کجا پیش رفته است؟

اری، جاکوبز، و رضویه (Ary, Jacobs, and Razavieh, 1990: 67-69) هفت هدف و

۱- برای دستیابی به رهنمودهای تهیه پیشینه پژوهش، می‌توانید به سایتهای زیر مراجعه کنید:

<http://www.utoronto.ca/writing/litrev.html>

سایت دانشگاه تورنتو کانادا با نشانی:

<http://www.utoronto.ca/hswriting/lit-review.htm>

سایت دیگری در دانشگاه تورنتو با نشانی:

مزیت را برای پیشینه پژوهش برمی شمرد:

- ۱) مشخص کردن محدوده تحقیق،
- ۲) برقراری ارتباط سؤال‌های تحقیق با تحقیقات قبلی،
- ۳) محدود کردن سؤال‌ها و مشخص ساختن مفاهیم عمده در تحقیق،
- ۴) روشن ساختن نکات و نتایج متضاد در تحقیقات گذشته در یک حوزه تخصصی،
- ۵) شناسایی روشهای کارآمد و نیز نامناسب تحقیق،
- ۶) جلوگیری از دوباره کاری و تکرار تحقیقات گذشته،
- ۷) توانا ساختن پژوهشگر در تفسیر اهمیت نتایج بدست آمده از تحقیق خود.

سرمد، بازرگان و حجازی (۱۳۷۶:۵۵) هدف عمده پیشینه پژوهش را نقد دانش موجود درباره موضوع در دست تحقیق می‌دانند. از نظر آنها، مقاصد مشخص پیشینه پژوهش عبارتند از:

- ۱) تعریف و تحدید مسئله،
- ۲) قرار دادن یافته‌های تحقیق در چارچوب تحقیقات قبلی،
- ۳) اجتناب از دوباره کاری،
- ۴) انتخاب روشها و ابزار اندازه‌گیری.

در راهنمای نگارش دانشگاه مینه سوتا برخی از هدفهای عمده "مرور نوشتار" به صورت زیر ذکر شده است:

- ۱) آشنا ساختن خواننده نسبت به متون موجود،
  - ۲) شناساندن نویسندگان و پژوهشگران معتبر،
  - ۳) شناسایی نظریه‌ها، فرضیه‌ها و مباحث عمده در زمینه موضوع مورد پژوهش.
- با انجام مرور نوشتارها و پیشینه‌ها و پیشینه پژوهش، محقق می‌تواند ادعا کند که کار وی بر اساس پژوهش‌های پیشین بنا نهاده شده است و از پایه‌های نظری کافی برخوردار می‌باشد.

هدف دیگری که پژوهشگر با مرور پیشینه پژوهش، می‌تواند دنبال کند آنست که زمینه‌های خالی تحقیق را (که تاکنون توسط دیگران مورد بررسی و پژوهش قرار نگرفته است) مشخص

سازد تا خود بتواند موضوعی برای پژوهش بیابد. در چنین حالتی، مطالعه سایر نوشتارها و آثار پژوهشی مربوطه به همین منظور انجام می‌گیرد تا آنچه را که پژوهشگران خود به عنوان جای خالی تحقیق در کار خود ذکر می‌کنند و یا خود پژوهشگر به آن پی می‌برد شناسایی شود. برخی پژوهشگران نیز در پایان گزارش پژوهشی خود، موضوع‌ها و زمینه‌هایی را که دارای ارزش تحقیقاتی^۱ است مطرح می‌کنند. به هر صورت، با بررسی آثار دیگران است که پژوهشگر می‌تواند ادعا کند موضوع مورد نظر وی دارای ارزش پژوهشی است و ضرورت تحقیق پیرامون آنها توسط دیگران نیز تأکید شده است.

نکته دیگری که بر اهمیت بخش "مرور نوشتارها" در مقاله‌ها، گزارش‌های پژوهشی و پایان نامه‌ها می‌افزاید آن است که کیفیت این بخش به عنوان یکی از شاخص‌های داوری اینگونه آثار قلمداد می‌شود و توجه زیادی را به خود جلب می‌کند. چنانچه "مرور نوشتارها" از جامعیت، دقت، ارتباط، و تحلیل خوبی برخوردار باشد، خواننده یا داور قضاوت مثبتی از کیفیت کل اثر (مقاله، گزارش یا پایان نامه) خواهد داشت. یعنی، اطمینان حاصل خواهد کرد که پژوهشگر تلاش زیادی در بررسی و استفاده درست از آثار و نوشتارهای پیشین نموده است. "مرور نوشتار و پیشینه پژوهش" تنها سیاهه‌ای از منابع و مقاله‌های دیگر نیست، بلکه بیان این مفهوم است که دانش موجود و اندیشه‌های مطرح در یک موضوع خاص تا کجا پیش رفته است (The literature Review: a few tips , 2000:1). به سخن کوتاه، ارتباط نزدیک و معنادار "مرور پیشینه پژوهش" با سایر بخش‌های پایان نامه می‌تواند بر استواری و غنای آن بیفزاید.

۲- چارچوب و مراحل انجام "مرور نوشتارها و پیشینه پژوهش"

کریشنان کومار (۱۳۷۴: ۳۴) معتقد است که نوشتن پیشینه پژوهش در دو مرحله باید انجام شود: ابتدا مرور کلی بر مطالعات گذشته به منظور آشنایی با اظهار نظرها، تجربه‌ها و نظریه‌های پیشگامان انجام می‌گیرد و در مرحله بعد مرور عمیق برای کسب دانش دقیق درباره نتایج

پژوهش‌ها، شیوه‌های گردآوری داده‌ها، فنون و ابزار تحلیل و تفسیر داده‌ها انجام می‌شود. با توجه به هدف‌هایی که برای "مرور نوشتارها و پیشینه پژوهش" برشمرده شد، می‌توان چارچوب و مراحل مشخصی را برای انجام آن در نظر گرفت. چارچوب کلی شامل چهار مرحله: (۱) سازماندهی اطلاعات گردآوری شده بر اساس مقاصد، فرضیه‌ها و سؤال‌های تحقیق، (۲) ارائه نتایج به صورت فشرده، (۳) شناسایی نکات متضاد در پژوهش‌های دیگر، و (۴) ارائه سؤال‌هایی برای تحقیقات بیشتر (Writing I literature review, 2000:1).

آنچه که بدنبال می‌آید نکات مهمی است که رعایت آنها منتهی به نتیجه مطلوب در تهیه و نگارش مرور پیشینه پژوهش خواهد شد.

الف. تعیین نوع "مرور نوشتارها"

"مرور نوشتارها و پیشینه پژوهش" ممکن است توصیفی، تحلیلی، انتقادی و یا ترکیبی از آنها باشد. در هر صورت، تعیین نوع "مرور نوشتارها" بستگی به هدف از تهیه آن دارد. مسلماً، آنچه که به منزله "مرور نوشتارها" لازم است برای یک پایان‌نامه دانشگاهی و یا یک گزارش پژوهشی تهیه شود با آنچه که در ابتدای یک مقاله ارائه می‌شود متفاوت است. در پایان‌نامه‌ها و گزارش‌های پژوهشی، مرور نوشتارها به صورتی ترکیبی، اما جامع‌تر، تحلیلی‌تر و یا انتقادی‌تر تدوین می‌شود، در حالی که در یک مقاله مجال کمی برای بررسی تحلیلی یا انتقادی پیشینه موضوع وجود دارد و این بخش باید بصورتی کلی و مختصر تهیه شود.

مرور توصیفی تنها به بازگو کردن کلی نوشتارها و پژوهش‌های انجام گرفته، با اشاره‌ای کوتاه به موضوع و یافته‌های عمده می‌پردازد. مثلاً:

کرافورد (Crawford, 1987)، یکی از افراد معدودی که در زمینه نمایش اطلاعات کتاب نوشته است، پژوهشی در برخی کتابخانه‌های کانادا انجام داد و با شناسایی اینگونه مشکلات پیشنهاد کرد که نمایش اطلاعات در فهرست‌های رایانه‌ای قابل فهم، جذاب و در عین حال فشرده باشد. یی (Yee, 1991) و شاو (Shaw, 1991) در تحقیقات جداگانه خود از نمایش اطلاعات به عنوان بخشی از ملزومات طراحی محیط ارتباط کاربر و رایانه که اثر زیادی بر

نحوه استفاده از فهرست دارد نام برده‌اند.

در هر حال، توصیه نمی‌شود که "مرور نوشتارها" تنها جنبه توصیفی داشته باشد و فقط به بیان صرف آثار دیگران بسنده کند، بلکه بهتر آن است که از رویکردی تحلیلی یا انتقادی برای تهیه "مرور نوشتارها" استفاده شود (Literature Review: a few tips, 2000:2).

"مرورهای تحلیلی" با دیدی علمی‌تر به بررسی نوشتارها و پژوهشهای مورد نظر می‌پردازد: نه تنها موضوع، روش پژوهش، و یافته‌های آثار مورد بررسی، بلکه ارتباط آن آثار با آثار دیگر و نیز با پژوهش در دست انجام منعکس و تحلیل می‌شود. به عبارت دیگر، در این نوع "مرور" لازم است به جایگاه و تأثیر برخی از نوشتارها و پژوهش‌های موجود در کل حوزه مورد بررسی و نیز پژوهش در دست خود اشاره کرد. برای مثال:

چری (Cherry, 1998) استاد دانشگاه تورنتو کانادا، فهرست‌های قابل دسترس در وب جهانی را مورد مطالعه قرار داده است. پژوهش او در واقع دنباله کار آنی لوک و جولینا چان می‌باشد؛ زیرا وی همان معیارهای ارزیابی را در مورد سه فهرست قابل دسترس در وب جهانی مورد استفاده قرار داد. چری به این نتیجه رسید که نمایش اطلاعات در فهرست‌های موجود قابل دسترس در وب تنها تا حدود ۶۰ درصد با معیارهای مورد نظر همخوانی دارد و این می‌تواند بیانگر آن باشد که نمایش اطلاعات توجه زیادی را تاکنون به خود جلب نکرده است.

در "مرورهای انتقادی"، لازم است به جنبه‌های مثبت و نقاط ضعف احتمالی هر یک از متون و پژوهش‌های مورد بررسی از نظر روش تحقیق، روایی و پایایی ابزار گردآوری داده‌ها و مواردی از این قبیل توجه نمود. برای مثال، آیا روش پژوهش و یا ابزار گردآوری داده‌ها با موضوع و یا جامعه آماری همخوانی داشته است؟ آیا یافته‌های پژوهش به روشی علمی تجزیه و تحلیل شده است؟ آیا در پژوهش مورد نظر، "سوگیری" خاصی مشاهده می‌شود؟ آیا روش پژوهش و یا نتایج به دست آمده را می‌توان تعمیم داد؟ نمونه‌ای از یک "مرور انتقادی" به دنبال می‌آید:

در پژوهشی مشابه که در این حوزه به انجام رسید، لوک (Luk, 1998) در دانشگاه تورنتو کانادا با استفاده از روش پیمایشی و از طریق مصاحبه گروهی، دست به ارزیابی وضعیت نمایش در چندین فهرست رایانه‌ای از دیدگاه کاربران زد. یافته‌های او نشان می‌دهد که کاربران، از میان داده‌های کتابشناختی، از داده‌هایی چون عنوان، پدید آورنده، و موضوع، بیش از سایر داده‌ها، و از داده‌هایی چون شماره ISBN و شماره ردیف LCCN کمتر از سایر داده‌ها استفاده می‌کنند. لازم به ذکر است که دو مشکل اساسی در این پژوهش مشاهده می‌شود: نخست آنکه بیشتر افراد مصاحبه شونده دانشجویان دوره‌های کارشناسی بودند که اطلاعات اندکی درباره ویژگی‌های لازم برای نمایش مطلوب داشتند. دیگر آنکه، لوک نمایش برجسته‌دار را به عنوان "نمایش پیش فرض" در نظر گرفته (۱۷ مورد از سؤالات پرسشنامه چنان مربوط به برجسته‌ها است) و از سایر شیوه‌های نمایش صرف‌نظر کرده است که این خود از جنبه‌های ضعف پژوهش فوق به حساب می‌آید.

همچنین باید توجه داشت که مرور نوشتارها نه تنها بخش مستقلی از پایان نامه یا طرح پژوهشی را تشکیل می‌دهد، بلکه لازم است در بخش‌های دیگر پایان نامه یا گزارش پژوهشی (مثل فصل مربوط به بحث و تحلیل یافته‌ها) ارتباط نوشته‌ها و پژوهش‌های پیشین با یافته‌ها و نتایج جدید مورد توجه قرار گیرد.

برخی انواع مرور نوشتارها که هدف خاصی را دنبال می‌کنند عبارت از مقاله‌های بلندی است که معمولاً به سفارش سردبیر مجله‌ها و یا ویرایشگر کتاب‌های سال (مثل Review of Information Science...; Advances in Librarianship Annual) تحت عنوان مرور نوشتارها در زمینه‌های تخصصی تهیه و منتشر می‌شود. این نوع مقاله‌ها، که توسط صاحب‌نظران هر زمینه نوشته می‌شوند، مروری بر نوشتارها و پژوهش‌های انجام شده در طول یک سال مشخص هستند و یا روند تحولات یک دوره طولانی‌تر (مثلاً یک یا چند دهه) را مرور می‌کنند.

ب. شناسایی منابعی که باید مرور شود

آیا لازم است در زمینه مورد نظر، هر منبعی را برای مرور نوشتارها و پیشینه پژوهش مورد مطالعه و بررسی قرار داد؟ مسلماً، نه تنها فرصت زیادی برای این کار در اختیار نیست بلکه این امر

فی نفسه ضروری به نظر نمی‌رسد. شناسایی افراد و آثار کلیدی می‌تواند قدم مؤثری در این زمینه باشد. بسیاری از منابعی که یافت می‌شود احتمالاً ربط کمی با موضوع مورد نظر دارند و یا ممکن است اساساً حاصل یک کار پژوهشی و جدی نباشند. به طور کلی منابعی را باید برگزید که به هدف‌ها و کار پژوهشگر نزدیکتر است.

نخستین مرحله عملی در انجام "مرور نوشتارها"، شناسایی دقیق منابعی است که باید مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد. سرمد، بازرگان و حجازی (۱۳۷۶: ۵۶-۶۲) و نیز آری، جاکویز، و رضویه (Ary, Jacobs, and Razavieh, 1990: 69-86) بر این مرحله تأکید کرده‌اند. برای این منظور می‌توان مراحل زیر را به ترتیب دنبال کرد:

۱. مراجعه به منابع مقدماتی. دائره‌المعارف‌ها و متون علمی تفصیلی و پایه (از جمله برخی کتاب‌های درسی) در زمینه مربوطه باید مورد مشورت قرار گیرند تا جنبه‌های گوناگون موضوع تحقیق شناسایی شود. مشورت با استادان راهنما و مشاور نیز در مراحل ابتدایی بسیار ضروری است و به پژوهشگر در تبیین موضوع و شناسایی مفاهیم عمده کمک می‌کند.

۲. مراجعه به ابزارهای بازیابی اطلاعات. ابتدا لازم است در پایگاه‌های اطلاعاتی مانند LISA, ISA, Dissertation Abstracts, ERIC, Psychlit و غیره دست به جستجو زد. هنگام جستجو در فهرست‌ها و پایگاه‌های اطلاعاتی برای یافتن منابع مورد نظر، بهتر است ابتدا منابعی را جستجو کرد که خود دارای بخش مرور نوشته‌ها و پیشینه باشند. هر مقاله یا نوشته پژوهشی در واقع منعکس‌کننده نوشتارها و آثار پژوهشی پیش از خود است. بنابراین، با بررسی هر یک از این گونه آثار می‌توان زنجیره‌ای از منابع و نویسندگان معروف یا هسته در یک یا چند حوزه را شناسایی کرد.

شناسایی منابع مرتبط با هم از طریق مراجعه به نمایه‌های استنادی، مثل نمایه‌نامه‌های Science Citation Index; Social Science Citation Index; Humanities Citation Index نیز یکی دیگر از راه‌های یافتن آثار هسته و نویسندگان کلیدی است که کار پژوهشگر را بسیار آسان می‌کند. وی می‌تواند با داشتن نام یک نویسنده مشخص و یا یک موضوع معین،

زنجیره آثار مرتبط را شناسایی نماید. برای مثال، با داشتن نام "ویلفرد لنکستر" و مراجعه به نمایه نامه استنادی علوم انسانی، می‌توان دریافت که لنکستر از چه منابعی برای نوشتن مقاله "سنجش عملکرد کتابخانه" استفاده کرده است. علاوه بر آن، منبع فوق نشان می‌دهد که چه کسانی از این مقاله لنکستر برای نوشتن مقاله خود استفاده کرده‌اند و یا به اصطلاح، به او استناد نموده‌اند.

مراجعه به برخی صاحب نظران و درخواست کمک از آنها برای معرفی منابعی که احتمالاً می‌شناسند نیز می‌تواند به پژوهشگر مدد رساند.

۳. مراجعه به منابع دست اول. این منابع در واقع منابع اصلی و مورد نیاز برای مطالعه به شمار می‌روند و به دقت باید مورد بررسی قرار گیرند. با استفاده از این نوع منابع است که پیشینه پژوهش نوشته می‌شود. زمینه سازی نظری و کشف مسائل و ذهنیات جدید از طریق این نوع منابع انجام می‌گردد و در اصل، تدوین فرضیه‌های تحقیق بر این گونه منابع استوار است. مهمترین انواع آنها عبارتند از:

الف) گزارش طرح‌های پژوهشی. ^۱ این نوع منابع که معمولاً تعدادشان زیاد نیست حاصل یک کار پژوهشی جدی است. یک گزارش پژوهشی از بخش‌های مشخص زیر تشکیل شده است که نگاهی اجمالی به آنها می‌تواند مطالب مهمی را که برای مرور نوشتار لازم است نمایان کند:

- مقدمه: که در آن به بیان مسأله مورد پژوهش و هدف‌های آن پرداخته می‌شود.

- پیشینه پژوهش: که نوشتارها و آثار موجود را مورد بررسی قرار داده و در آن می‌توان آثار و نام افراد کلیدی را شناسایی کرد.

- روش پژوهش: شامل توصیفی از روش به کار رفته برای انجام تحقیق، از جمله شیوه و ابزار گردآوری داده‌ها می‌باشد.

- یافته‌ها: گزارش تحلیلی از داده‌های به دست آمده.

- بحث، نتیجه‌گیری، و پیشنهادات: بخش پایانی گزارش است که شامل تفسیر و بحث پیرامون یافته‌ها و پیامدهای حاصل از آنها می‌باشد و زمینه‌هایی را نیز برای پژوهش‌های بیشتر معرفی

می‌کند.

ب) پایان نامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری^۱. پایان نامه‌ها نیز بخش‌های مشخصی همچون گزارش طرح‌های پژوهشی دارد. این نوع منابع از مهمترین نوشتارهای مورد بررسی و مرور می‌باشند که باید شناسایی و گزارش شوند. به طور معمول، بخش "مرور نوشتارها و پیشینه پژوهش" در پایان نامه‌ها نسبت به گزارش‌های پژوهشی کاملتر است و آثار بیشتری را مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهد.

ج) مقاله‌های پژوهشی و علمی (بوژه مقاله‌هایی که مبتنی بر پایان نامه‌ها و طرح‌های پژوهشی است). این نوع منابع که از اهمیت ویژه‌ای در تهیه مرور نوشتارها برخوردار است فشرده‌ای از یک کار پژوهشی می‌باشد و ساختاری تقریباً مشابه با پایان نامه و گزارش پژوهشی، اما فشرده‌تر دارند. شناسایی این گونه منابع می‌تواند بر غنای مرور نوشتارها بیفزاید. برخی از مقاله‌های ارائه شده در کنفرانس‌ها و سمینارها که نتایج پژوهش‌ها را در بر دارند از اعتبار علمی بالایی برخوردارند.

د) مقاله‌های مروری^۲. این منابع در واقع ارزیابی و نقد منابع موجود در یک حوزه یا یک محدوده خاص می‌باشند. بهترین راه برای شناسایی سایر منابع مربوط و نیز افراد کلیدی در یک حوزه، یافتن این گونه مقاله‌ها است.

برخی مقاله‌ها مشخصاً با هدف تهیه مرور پیشینه در یک زمینه خاص تهیه و منتشر می‌شوند و بنابراین از بهترین منابع برای آغاز کار به حساب می‌آیند. این گونه مقاله‌ها همان گونه که اشاره شد، به صورت سالانه یا هر چند سال یکبار نوشته می‌شوند و در مجلات علمی انگلیسی زبان تحت عنوانهایی چون ... A literature review on ... و یا ... The year's work in ... ظاهر می‌گردند. مثل موارد زیر:

The year's work in cataloging;

The year's work in collection development

افزون بر این موارد، همان گونه که پیشتر اشاره شد، برخی کتاب‌ها، مثل نتایج پیشرفت‌ها (Advances in ...) و کتاب‌های مرور سالانه (Annual review of ...) می‌توانند به شناسایی آثار عمده پژوهشی کمک کرده و بخشی از خوراک "مرور نوشتارها" را فراهم آورند. کتاب‌های معمولی کمتر مورد توجه پژوهشگران هستند و معمولاً از آنها برای نگارش مرور نوشتارها و پیشینه پژوهش استفاده نمی‌شود.

ه) مقاله‌های توصیفی و تحلیلی. این گونه مقاله‌ها که معمولاً نظریه خاصی را بیان می‌دارند و یا به انتقاد آن می‌پردازند می‌توانند در شناسایی دامنه موضوع مورد بررسی و نیز شناسایی عناصر مرتبط با آن مورد استفاده قرار گیرند.

ج. چگونگی مطالعه و مرور نوشتارها

بدون شک لازم نیست منابعی را که برای مرور انتخاب شده‌اند تماماً و از ابتدا تا انتها مطالعه کرد. چنانچه نوشتارها دارای چکیده‌اند باید چکیده‌ها را با توجه به جنبه‌هایی چون نوع و روش پژوهش، ابزار گردآوری داده‌ها، یافته‌ها و نتایج تحقیق مطالعه نمود. با این کار می‌توان منابعی را که از ارتباط و ارزش بیشتری برخوردارند انتخاب کرد. پس از این مرحله، لازم است منابع برگزیده شده را بدقت و مجدداً از نظر هدف تحقیق، جامعه آماری و آزمودنی‌ها، ابزار و شیوه گردآوری داده‌ها، جزییات یافته‌ها، نتایج و پیشنهادهای تحقیق بررسی کرد. در همه موارد باید به یک نکته اساسی توجه کرد: در مورد تک تک نوشته‌ها و پژوهش‌ها، لازم است آنها را با پژوهش در دست انجام خود مقایسه کرده و وجوه تشابه و تمایز را مشخص ساخت. این کار بدان علت صورت می‌گیرد تا از انجام یک پژوهش تکراری جلوگیری نماییم و یا وجوه تمایز با برجسته و منحصر بفرد پژوهش خود (مثل جامعه مورد پژوهش، آزمودنی‌ها، روش تحقیق، دامنه زمانی، و...) را نسبت به سایر پژوهش‌ها مشخص کرد. با توجه به پژوهش‌های دیگر است که می‌توان مسأله و فرضیه‌های اصیل‌تری برای پژوهش خود تدوین نمود. همچنین، در همین مرحله است که اشکال‌ها و کاستی‌های برخی پژوهش‌ها را از نظر روش تحقیق، ابزار گردآوری داده‌ها، روایی و

پایایی آن ابزار، تعمیم نتایج و غیره می‌توان شناسایی و مشخص کرد. برای مثال، چنانچه تحقیقی در مورد شیوه‌های اطلاع‌یابی دانشجویان مقطع کارشناسی در رشته علوم ریاضی انجام شده است، نتایج آن را نمی‌توان به دانشجویان مقاطع بالاتر همان رشته و یا دانشجویان سایر رشته‌ها تعمیم داد. اینها نکاتی است که باید هنگام بررسی پیشینه‌های تحقیقات مورد توجه قرار داد در غیر آنصورت، نتیجه مثبتی که باید از مرور پیشینه‌ها حاصل شود و راه‌گشای پژوهشگر باشد به دست نمی‌آید.

د. یادداشت برداری از مطالب مرور شده

به منظور استفاده بعدی و کنترل بیشتر نسبت به منابع مطالعه شده، لازم است نکات و اطلاعات مهمی را که باید در "مرور نوشتارها" گنجانیده شود، روی برگه‌ها یا کارتهای مخصوص یادداشت برداری، ثبت کرد. این یادداشت‌ها باید بر اساس موضوع خاص آنها و هدفی که از نوشتن آنها مورد نظر بوده است تنظیم گردد تا بعداً به راحتی بتوانند مورد استفاده قرار گیرند. همان‌گونه که اشاره شد، از اطلاعات برگه‌ها نه تنها در بخش اصلی "مرور نوشتارها" می‌توان استفاده کرد بلکه از جزئیات آنها باید در بخشهای بعدی تحقیق، مانند تحلیل و نتیجه‌گیری، و متناسب با موضوع مورد بحث بهره گرفت.

ه ساختار "مرور نوشتارها"

همانگونه که اشاره شد، پس از یادداشت برداری، باید برگه‌های یادداشت را بر اساس آنچه که از پیش در نظر گرفته شده است تنظیم کرد، یعنی بر اساس مقوله‌های موضوعی، تاریخی، و یا مکانی. این بهترین ساختار برای بیان جنبه‌های مختلف یک موضوع و آشنا ساختن خواننده با محدوده کار می‌باشد. اعمال چنین ساختاری نشان می‌دهد که نویسنده یا پژوهشگر نوشتارهای موجود را از تمام ابعاد تحت پوشش قرار داده است.

بدیهی است در ابتدا و پیش از پرداختن به نقد و بررسی آثار و پژوهش‌های مورد نظر، "مرور نوشتارها" نیاز به یک مقدمه دارد تا چارچوب و دامنه کار را روشن کند. این مقدمه باید بتواند

تصویری کلی از موضوع و اهمیت آن و سپس وضعیت کلی نوشتارها در آن موضوع را در حد یک و یا دو بند (پاراگراف) بیان کند. برای مثال، می‌توان جمله‌ای کلی بدین صورت به مقدمه افزود:

چگونگی نمایش اطلاعات در فهرست‌های رایانه‌ای اهمیت بسیار زیادی در فهم اطلاعات بازمی‌یابی شده از سوی کاربران دارد. این موضوع در یک دهه گذشته بخشی از نوشتارها و پژوهش‌ها را بویژه در کشورهای آمریکای شمالی، به خود اختصاص داده است. بیشتر این پژوهش‌ها که با استفاده از روش مشاهده و در مورد نرم افزارهای کتابخانه‌ای در محیط داس انجام شده‌اند منتهی به تدوین مجموعه‌ای از معیارها برای ارتقاء کیفیت نمایش شده‌اند. مرور حاضر به بررسی جنبه‌های گوناگون موضوع در نوشتارها و پژوهش‌های موجود پرداخته و ضرورت انجام تحقیقاتی مشابه را در مورد نرم افزارهای داخلی مطرح می‌نماید.

چنین جملاتی، به شرط صادق بودن، نه تنها ذهن خواننده را نسبت به وضع کلی پژوهش در آن زمینه روشن می‌کند، بلکه ضرورت انجام یک تحقیق جدید را که پژوهشگر قرار است بدان اقدام نماید نشان می‌دهد.

پس از مقدمه مورد نظر، لازم است آثار مرور شده را به مقوله‌های مناسبی که با زمینه‌های مورد نظر پژوهشگر هماهنگی دارد تفکیک کرد. نکته مهم آنکه، پیشرفت مباحث باید از یک مقوله کلی شروع شده و بتدریج به زمینه‌های خاص‌تر اشاره کند. در داخل هر مقوله، می‌توان نظم یا روال زمانی را پیش گرفت، بدین شکل که پژوهش‌ها یا آثار مرور شده را بر اساس تاریخ انجام یا انتشار آنها ارائه داد. به هر حال، مقوله بندی بخش اصلی با هدف اخص کردن موضوع و پیش گرفتن رویکرد تخصصی به پژوهش در دست انجام یا مقاله در دست تألیف صورت می‌گیرد. در بخش اصلی «مرور نوشتارها»، باید مشخص نمود که در هر مقوله موضوعی، تاریخی و غیره و نیز در مورد هر پژوهش یا اثر مورد بررسی چه مقدار اطلاعات لازم است ارائه شود. به عبارت دیگر، نیازی نیست درباره هر اثری که مرور می‌شود به یک اندازه مطلب نوشت. آثاری که ارتباط نزدیکی با موضوع مورد پژوهش دارند باید بیشتر بررسی و تحلیل شوند و درباره آنها مطلب نوشته شود. همچنین، برخی پژوهش‌ها که نتایج جالب‌تری در بر داشته و تأثیر بیشتری بر سایر آثار در حوزه مورد نظر داشته‌اند باید به طور ژرف‌تری به آنها پرداخته شود.

در پایان نیز لازم است استنتاج کلی خود را از مرور نوشتارها و پژوهش‌های مورد بررسی و بطور کلی، وضعیت پژوهش‌ها و یافته‌های عمده آنها را در یک یا دو بند بیان کرد. چنانچه "مرور نوشتارها و پیشینه‌ها" برای یک کار پژوهشی مثل پایان نامه یا گزارش تحقیق باشد، نتیجه‌گیری پایانی باید با توجه به موضوع خاص پژوهش و ارتباط دادن آن با فرضیه‌های مورد نظر باشد. اگر "مرور نوشتارها" فاقد این گونه برداشت پایانی باشد، در واقع کاری است بیهوده که ارتباط آن با پژوهش در دست انجام مشخص نیست و پژوهشگر نمی‌تواند از آن به سود کار خود استفاده کند.

۹. سبک نگارش "مرور نوشتارها"

پس از مشخص ساختن ساختار کلی و اجزای "مرور نوشتارها" و تنظیم برگه‌های یادداشت برداری شده بر اساس آن، می‌توان شروع به نوشتن متن نمود. نوشتن مطابق یک شیوه صحیح بسیار مهم است، زیرا آنچه که لازم است منعکس شود باید به صورتی بیان گردد که اثربخش باشد و بتواند همه جنبه‌های مهم را به خواننده انتقال دهد. افزون بر آن، لازم است با استفاده از عبارت‌های مناسب، نقاط ضعف و قوت نوشتارها، تشابه یا تضاد در بیان نظریه‌ها و یا نتایج حاصل از پژوهش‌ها را نشان دهد. برای مشخص ساختن آنچه که باید بیان شود، نویسنده می‌تواند به هدف‌های مربوط به نوشتن "مرور نوشتارها" که پیشتر بحث شد توجه کند.

شیوه نگارش، همان گونه که پیشتر اشاره شد، نباید بیان صرف و متوالی نام پژوهشگران مختلف و کارهای آنان باشد. بویژه، جایز نیست که هر پاراگراف با نام نویسنده مورد بررسی آغاز شود (The Literature review, 2000:3). بهتر آنست که در ابتدای هر پاراگراف مبانی نظری مفهوم یا سؤال مورد نظر ارائه شود تا ذهن خواننده برای آشنایی با آثار در دست مرور آماده گردد. "مرور نوشتارها" باید رویکردی تحلیلی و تا اندازه‌ای انتقادی نسبت به آثار در دست بررسی داشته باشد. در برخی موارد، لازم است آثار پژوهشی و نوشتارها از نظر بیان مسئله، روش تحقیق، جامعه مورد مطالعه، روائی و پایانی ابزار گردآوری داده‌ها، دقت در مراحل گردآوری داده‌ها، ارائه یافته‌ها و نتایج، و شیوه تحلیل یافته‌ها با یکدیگر مقایسه و ارزیابی شود. برای نشان

دادن این ویژگی، می‌توان از عبارت‌هایی چون "در مقایسه با..."، "در عین حال"، "هر چند که..." و مانند آنها در جای مناسب در متن استفاده کرد. در مواردی که آثار پژوهشگران نتایج تقریباً مشابهی داشته است می‌توان همه آنها را در یک جمله کلی منعکس کرد. مثلاً:

"اسپیت (۱۹۸۶)، لنکستر و کرافورد (۱۹۸۹)، و بورگمن (۱۹۹۵) در پژوهش‌های جداگانه‌ای که درباره رفتارهای اطلاع‌یابی اعضای هیأت علمی در برخی از دانشگاه‌های آمریکا انجام دادند به این نتیجه رسیدند که بیشتر آنها از رویکرد موضوعی برای جستجوی اطلاعات استفاده می‌کنند."

در عین حال، چنانچه یک یا چند پژوهش از برخی جنبه‌ها نسبت به سایر آثار برجسته‌تر است، لازم است آنها را بطور جداگانه و با ذکر برجستگی یا تفاوت مورد نظر منعکس ساخت. مثلاً:

"یکی از مهمترین پژوهش‌هایی که درباره استفاده از فهرست‌های رایانه‌ای در کتابخانه‌های دانشگاهی و در سطح ملی انجام گرفته است توسط برایانت و همکاران (Brayant et al, 1984) اجرا شد که نتایج آن را می‌توان به کتابخانه‌های مشابه در سایر کشورهای غربی تعمیم داد."

در "مرور نوشتارها" شیوه نقل قول مستقیم و نیز شیوه استناد به نویسندگان و پژوهش‌های آنان باید به صورتی استاندارد و یکدست (یعنی بر اساس یکی از شیوه‌نامه‌های معتبر)^۱ ارائه شود. برای آشنایی بیشتر با برخی نمونه‌های استناد کردن می‌توان به مقالات برخی از مجلات معتبر مراجعه کرد. بعضی از انجمن‌های حرفه‌ای نیز شیوه‌نامه‌های تخصصی تهیه و منتشر ساخته‌اند، مثل "انجمن روانشناسان آمریکا"^۲. برای "مرور نوشتارها" بهتر است به دنبال جمله مورد نظر، نام خانوادگی نویسنده یا پژوهشگری که از او نقل قول کرده یا به او استناد می‌کنیم داخل پرانتز و همراه سال نشر اثر و نیز شماره صفحه مورد نظر آورده شود، مانند (حری، ۱۳۷۷، ۳۵). چنانچه نام نویسنده یا پژوهشگر را در خود جمله بیاوریم، کافی است که تاریخ نشر اثر وی و شماره صفحه را داخل پرانتز ذکر کنیم، مثل: "در زمینه روند انتشار و توقف مجله‌های فارسی، دیانی

۱- از شیوه‌نامه‌های فارسی می‌توان به فصل پایانی کتاب شیوه بهره‌گیری از کتابخانه / تألیف عباس حری. (تهران: مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۵۶) و از منابع انگلیسی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

Chicago Manual of Style. -- Chicago: University of Chicago Press, 1994. Tourabian,
2- American Psychological Association

(۱۳۶۸، ۱۲۵) معتقد است که "... اگر لازم باشد به بیش از یک اثر از یک نویسنده استناد شود، می توان آنها را به ترتیب تاریخ نشر ذکر کرد، مانند: (سلطانی، ۱۳۶۵، ۲۴۸، ۱۳۷۱، ۳۹). به همین شکل می توان به آثار نویسندگان مختلف استناد نمود: (آزاد، ۱۳۷۲، ۱۱، مهراد، ۱۳۷۳، ۱۱۴ - ۱۳۷۵، ۹۸ - فرج پهلوی، ۱۳۷۸، ۴۲). چنانچه از شیوه فوق استفاده شود، باید مشخصات کامل کتابشناختی آنها را در پایان "مرور نوشتارها" به ترتیب الفبایی نام خانوادگی و مطابق با استانداردهای یکی از شیوه نامه های معتبر اضافه کرد.

۴- بازنگری نهایی "مرور نوشتارها"

سرانجام، آنچه که با توجه به هدف "مرور نوشتارها" و بر اساس چارچوب مورد نظر نوشته شده است باید با دیدی انتقادی مورد بررسی قرار گیرد. هیچ نکته مبهمی که خواننده نتواند آن را درک کند نباید باقی بماند. برای آن که بتوان با دیدی انتقادی به نتیجه کار خود بنگریم، بهتر آنست که حداقل چند روز پس از نوشتن متن کامل، مجدداً آن را مورد بررسی و انتقاد قرار دهیم. در این مرحله، وجود یک سیاهه واری (Checklist) شامل نکات مهمی که باید مورد توجه قرار گیرد بسیار کمک کننده و مؤثر است. سیاهه واری پیوست بسیاری از نکات و جنبه های لازم برای بررسی "مرور نوشتارها" را در بردارد.

پس از مطالعه انتقادی "مرور نوشتارها" و انجام اصلاحاتی در آن، توصیه می شود حاصل کار را به یکی از همکاران علاقمند و تیزبین خود بدهید تا از دید فرد دیگری نیز مورد بررسی قرار گیرد و نکات مبهم و ضعیف آن مشخص شود. چنانچه سیاهه واری تهیه شده نیز در دسترس وی گذارده شود می تواند رهنمودهای بیشتری برای بررسی عمیقتر در اختیار او قرار دهد.

۵- نتیجه گیری

"مرور نوشتارها و پیشینه پژوهش" یکی از مراحل مقدماتی و در عین حال اساسی در انجام پژوهش ها بویژه پایان نامه های کارشناسی ارشد و دکترا است. دانشجویان این دوره ها باید این

موضوع را جدی گرفته و حداقل ۲ تا ۳ ماه کار تمام وقت را به این منظور اختصاص دهند. تهیه و نوشتن چنین کاری که مستلزم مطالعه بسیار و رعایت برخی ملاحظات است بر غنای پژوهش می‌افزاید و به پژوهشگر در فراهم آوردن بنیادهای نظری طرح خود کمک می‌کند. استتاج کلی پژوهشگر از مطالعات خود و نوشتن "مرور پیشینه‌ها" در واقع همچون پلی است که آثار و پژوهش‌های پیشین را به اثر در دست انجام وی پیوند می‌زند. از سوی دیگر، خواننده و داور یک طرح پژوهشی، مقاله علمی، و یا پایان نامه با مطالعه "مرور پیشینه‌ها" در می‌یابد که پژوهشگر، تا حد امکان، آثار و پژوهش‌های پیش از خود را به دقت بررسی و مطالعه کرده و از یافته‌ها و نتایج آنها استفاده نموده است.

آنچه که "مرور نوشتارها" را منسجم و مفید می‌کند، وجود ساختاری مناسب و رویکردی انتقادی و تحلیلی است. توجه به هدف "مرور نوشتارها" و در دسترس داشتن یک سیاهه واری می‌تواند موفقیت آن را تضمین کند. به طور خلاصه، برای انجام "مرور نوشتارها و پیشینه پژوهش" لازم است مراحل زیر دنبال شود:

۱. مشورت با استادان راهنما و مشاور و نیز برخی صاحب نظران درباره موضوع و جنبه‌های گوناگون مورد بررسی در مرور نوشتارها و پیشینه پژوهش.
۲. تعیین چارچوب و مراحل انجام "مرور نوشتارها و پیشینه پژوهش" با توجه به هدف و دامنه کار پژوهشی.
۳. تعیین نوع "مرور نوشتارها" (توصیفی، تحلیلی، انتقادی، یا ترکیبی از آنها).
۴. شناسایی منابعی که باید مرور شود (مراجعه به پایگاه‌های اطلاعاتی، دایره‌المعارف‌ها، کتاب‌های پایه و درسی، مقاله‌های مروری).
۵. مراجعه به منابع دست اول (پایان نامه‌ها، گزارش‌ها و مقاله‌های پژوهشی).
۶. مطالعه، تحلیل و نقد نوشتارها، و یادداشت برداری از مطالب مرور شده.
۷. دسته‌بندی یادداشت‌ها و مطالب بر اساس مقوله‌های مشخص،
۸. نوشتن متن اصلی بر اساس یک ساختار مشخص و تقسیم‌بندی شده.

۹. استنتاج از مطالعات پیشینه و مرتبط کردن پژوهش‌های انجام شده با سؤالات و فرضیه‌ها، و هدف‌های تحقیق.

۱۰. بازنگری نهایی "مرور نوشتارها" و ویرایش آن.

منابع:

- ۱) سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس؛ و حجازی، الهه. روشهای تحقیق در علوم رفتاری. - تهران: آگاه، ۱۳۷۶.
- ۲) کومار، کریشان. روشهای پژوهش در کتابداری و اطلاع رسانی. ترجمه فاطمه رهادوست با همکاری فریبرز خسروی. - تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۴.
- 3) Ary, Donald; Cheser, Lucy; and Razavieh, Asghar. Introduction to Research in Education. - London: Holt, Reinhart and Winston, 1990.
- 4) Introduction to Literature Review / University of Minnesota, 2000
(Online document available at:
<http://edpa.coedd.umn.edu/ip/reaings/IntroLitReview/introlit.html>)
- 5) The Literature review: a few tips in conducting it / University of Toronto, 2000 (online document available at:
<http://www.utoronto.ca/writing/litrev.html>)
- 6) Perry, Chad. How to do a PhD thesis , 2000 (Online document available at: <http://www.imc.org.uk/imc/news/occpaper/cpindex.html>)
- 7) Poole, M E. 1993, "Reviewing for research excellence: expectations, procedures and outcomes" , Australian Journal of Education , vol. 37, no. 3 , pp:219-230.
- 8) Writing a literature review in the Health Sciences and Social work

/University of Toronto Health Sciences Writing Centre , 2000 (online document available at:

<http://www.utoronto.ca/hswriting/litreview.html>).